

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

A neutrális idő (aoristos) nyomai egyes uráli nyelvekben

1. A PU alapnyelv korai szakaszában az igei időrendszer még nem volt meg, hanem az igealakok eredetileg csupán a cselekvés-történés minőségét (akcióját) jelölték. Az alapnyelvben tehát duratív-kontinuatív, illetőleg momentán aciójú igék állhattak egymással szemben. Ezek természetesen nem rendelkeztek mai értelemben vett időrendszerrel, hanem igeképző vagy időjel nélküli aoristosnak (vagy neutrális időnek) nevezhető paradigmasoruk az első csoportnál folyamatos (jelenben folyó), a második csoportnál viszont befejezett (múltban végbement) cselekvést-történést fejezett ki. A folyamatos jelentéstartalmú igéknél a múltban lezárult cselekvést vagy történést az igetőhöz fűzött mozzanatos igeképzővel fejezték ki. Ezzel szemben a befejezett jelentéstartalommal bíró igéknél a cselekvés-történés folyamatát gyakorító-folyamatos képzőnek az igetőhöz való csatolásával juttatták kifejezésre (vö. Laziczius: MNy. 29: 18—25; Györke: NyK 51: 54—63; Hajdú, BUNyt² 72—3).

Ez az ősi állapot legtisztábban a szamojéd nyelvekben maradt meg. Például a jur. *tos* 'jön', *χās* 'meghal' ige befejezett akciót jelöl. Ezek időjel vagy képző nélküli alakjai múlt idő értékűek: *to-dm* 'megjöttem', *χā* 'meghalt'. Az ilyen igék duratív-kontinuatív képző hozzáfűggesztése révén elveszítik eredeti befejezett jelentéstartalmukat és folyamatos (jelen) időértéket kapnak. Pl.: *madā-šeti* 'vagdos', *mada-rŋā* 'vág' (~ *madās* 'elvág', *madā-n* 'vágtaal'). A jurák igék másik csoportja duratív-kontinuatív jelentésű. Pl.: *jiles* 'él', *junrās* 'kérdez': *jile-dm* 'élek', *junrā-n* 'kérdesz'. Ezeknél tehát a tő + személyrag folyamatos cselekvést, azaz jelen időt fejez ki. Ha mármost az ilyen típusú igékkel befejezett cselekvést (vagyis múlt időt) akarnak kifejezni, akkor valamely mozzanatos igeképzőt függesztenek az ige tövéhez: *jādās* 'gyalogol' ~ *jādalc* 'elindul', *jādaluw* 'elindultam' (vö. Györke: i. h.; Hajdú, ChrestSam. 61—62, BUNyt.² 72—73).

Hasonló jelenségek az ugor nyelvekben is vannak. Ennek az ősi állapotnak a maradványa például a déli és a keleti osztjákban az, hogy az ige időjel nélküli személyragos alakja múlt időt jelöl. Pl.: DN Kr. V *mēnəm* 'mentem', C *jēwəm* 'jöttem'. A jelen időt időjel (← gyakorító igeképző) fejezi ki: DN Kr. *mēntám*, V *mēnləm* 'megyek', DN Kr. *jētəm*, V *jōləm* 'jövök' (vö. Castrén, OstjSpr. 51 kk.; Györke: i. h.; Hajdú, BUNyt.² 72—73; Karjalainen—Vértes: MSFOu. 128: 17, 54, 82; Gulya, EastOstjChr. 106, 108).

2. Ez az ősi időjelölési rendszer a magyarban is kimutatható, mégpedig az *sz-szel* bővülő *v* tövű igéink paradigmasoraiban. Ma hét ige tartozik ebbe a csoportba: *tész*, *lész*, *vész*, *észik*, *iszik*, *hész*, *visz*. Ezek sz eleme csak a jelen idejű alakokban mutatkozik, tehát történetileg nézve olyan jelen időjel, amelyik

eredetileg gyakorító képző volt. Ezen igék múlt ideje a régi nyelvben következőképpen hangzott: *tők, től, tön* ~ *ték, tén* 'tettem stb.' (*tők* stb. < *tēük, *tēül, *tēün; *ték* stb. < *tēik < *tēük stb.). Ugyanígy *lön* (< *lēün) 'lett', *vön* (< *vēün*) 'vett', *ök, ol, ön* 'ettem stb.' (< *ēük, *ēül, *ēün), *hín, hün* 'hitt', *vin* 'vitt'. Az *iszik* az egyetlen veláris hangrendű ebben a csoportban: *iüm, *iül, *iün (vö. JókK. 153: *yum*). Az idézett alakokra vonatkozóan I. Bárczi, Szótöv. 54 kk.

A fenti igék *u/*ü* elemében egyes kutatók korábban melléknévi igenévképzői múltidő-jelet láttak (Kräuter: NyK 42: 317–39, MNy. 9: 74–76; Losonczy: MNy. 21: 43 kk.; Erdélyi: FUF 18: 90–107; Gombocz: UJb. 10: 1–15; Horger, Igerag. 12–13, 83–87; Benkő, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest 1980. 213 kk.). Ez a nézet azonban nem fogadható el. A hipotétikus múltidő-jel (*u/*ü*) ugyanis olyan igékben jelentkezik, amelyekben a rokon nyelvi megfelelők tanúsága szerint szóbelseji *k, *γ, *w más-salhangzó tehető fel (A *hisz* az egyetlen ismeretlen eredetű szó közöttük.) A m. *u/*ü* tehát ezen mássalhangzók spirantizálódás, majd vokalizálódás útján keletkezett hangtörvényszerű folytatója. Igaza van Györkének (NyK 51: 54–63), aki szerint a *tön, lön, vön*-féle alakok nem tartalmaznak semmiféle időjelet, hanem a múlt időt pusztán ige + személyrag fejezi ki (vö. még Berrár, TörtMondt. 23–24; Bárczi, Szótöv. 54–58; Hajdú, BUNyt 73). — A *tész, lész, vész*-féle igék sz eleme — mint fentebb már utaltunk erre — gyakorító képzői eredetű jelen időjel (vö. Simonyi, TMNy. 258 kk.; Losonczy: i. h.; Györke: i. h.; Berrár: i. h.; Bárczi: i. h.; Hajdú: i. h.).

Az *sz-szel* bővülő *v* tövű igék ragozási rendszerében tehát az ősi befejezett minőségű igék folytatóit kell látnunk. A folyamatos/befejezett cselekvés-, illetőleg történésminőség természetesen más típusú igéknél is megjelent a magyarban, de csupán a felsorolt igék váltak alkalmassá arra, hogy ezt az időjelölési rendszert — jelöletlen múlt, *sz* időjeles jelen — nyelvi kövületként megőrizzék. Ezek ugyanis egy olyan közös komponens tartalmaznak (tővégi *u/ü* < PU — PFU *k, *γ, *w), melyet a nyelvérzék idővel múltidő-jelnek foghatott fel. Ebben a vonatkozásban Györkénél és a véleményéhez csatlakozott kutatóknál egy lépéssel tovább haladhatunk. Az *u/ü* történeti szempontból valóban nem időjel, hanem a *lész* (*löv-*) típusú igék tövéhez tartozik, ám ez a ragozási rendszer csak azáltal maradhatott fenn, hogy az *u/ü* elemnek idővel múlt időértéket tulajdonítottak. Így vált lehetővé, hogy az *u/ü* leválasztásával *v*-tlen *tē-*, *lē-*, *vē-*, *ē-*, *i-*, *hi-*, *vi-* töveket vontak el, melyek aztán a jelen idő (*tészék, lészék* stb.), a *-t/-tt* jeles múlt idő (*tettem, löttem*) és a ható ige (*téhet, léhet*) alapjává lettek (a *v*-tlen tövek keletkezéséről tévesen Sámson E.: MNy. 49: 343). Az a feltevés, miszerint a rövid magánhangzó *é* > *ē* rövidülés útján keletkezett volna (Pais: NyK 52: 293), nem valószínű (Bárczi, Szótöv. 58). A *légyen, lévő, lészén* stb. első szótagi magánhangzójának a hosszúsága másodlagos (Bárczi: i. h.). A *tévék, lévők, évém* stb. múlt idejű alakok másodlagosak, ezekben az *-él/-á* múltidő-jel a *v-s* tőhöz járult.

3. Tővégi mássalhangzónak időjelként való adaptációjára meggyőző párhuzamokat idézhetünk a vogulból és az osztjából.

A vogult illetően a Szo. *tēγ* 'eszik', *wāγ* 'lát', *juw* 'jön', *miγ* 'ad', *wiγ* 'vesz', *liγ* 'dob' típusú igékre gondolok. Ezek *γ*, *w* (< ősvog. *γ) elemét — mely ugyancsak a *tő* tartozéka — az egyéb alakokban (pl. *totēyam* 'hozok', *toti* 'hoz', *totew* 'hozunk' stb.) meglevő *γ* (~ *e* ~ *i*) jelen időjellel azonosították.

A γ jelen időjelként való elvonása révén jöttek létre a $t\bar{e}$ -, $w\bar{a}$ -, $j\bar{i}$ -, mi -, wi -, li -tőalakok, melyek ma a múlt idő tövéül szolgálnak: $t\bar{e}s$ 'evett', $w\bar{a}s$ 'látott', $j\bar{i}s$ 'jött', mi s 'adott', wi s 'vett', li s 'dobott'. Ami az időrendszer kiformalódását illeti, a vogulban a magyarral ellentétes folyamat zajlott le. A magyarban a tőhöz tartozó $u/\bar{u}$ -t múltidő-jelként appercipiálták és elvontak egy magánhangzós tőalakot, mely a jelen, a $-t/-tt$ jeles múlt idő és a ható ige tövévé vált. A vogulban viszont a tő γ , w elemét jelenidő-jelnek tekintették és elvontak egy magánhangzós tövet, mely ma a múlt idő tövéül szolgál. Nincs kizárva, hogy a vogulban egyszerűen a tövégi mássalhangzónak (γ , w) jelenidő-jelként való adaptációjáról van szó, nem pedig egy ősi, neutrális idővel rendelkező időjelölési rendszer maradványáról. Ez annál is inkább lehetséges, mivel a vogulban a $\emptyset$ morfémas múlt időnek semmi nyoma sincs.^{1, 2}

A magyar sz -szel bővülő v tövű és a vogul γ és w tövű igékhez hasonló módon viselkednek az osztják w és j ($< * \gamma$) tövű igék is: pl. Kaz. λe ~ λew 'eszik', $m\bar{a}$ ~ $m\bar{i}j$ 'ad', $j\bar{i}$ ~ $j\bar{i}w$ 'jön', $w\bar{a}$ ~ $w\bar{a}j$ 'vesz' stb. Ezek mássalhangzós töve ma az északi és a keleti nyelvjárásokban a felszólító módban, továbbá az északi nyelvjárásokban a múlt idejű melléknévi igenévben és a határozói igenévben fordul elő (l. Steinitz, OstjChr.² 67, 77, 79; Gulya, EastOstyChr. 119; Rédei, NOT 23, 27, 31). Egyéb alakokban — így a jelen és a múlt időben is — a magánhangzós tő van meg: Kaz. $j\bar{i}\lambda em$, V $j\bar{o}\lambda em$ 'jövök', Kaz. $j\bar{i}s em$, V $j\bar{o}s em$ 'jöttem'. A déli és a keleti osztjákban a w -t, illetőleg j -t tartalmazó tő — az említett alakokon kívül — megvan még a $\emptyset$ morfémas múlt időben is. A j eredetileg hiátustöltő a korábbi $* \gamma$ helyett. Pl.: DN C Kr. $j\bar{e}w em$, Vj $j\bar{o}j em$ 'jöttem' (Karjalainen—Vértes: MSFOu. 128: 19, 54, 84, 180). Természetesen a $\emptyset$ morfémas múlt idő a déli és a keleti nyelvjárásokban egyéb igékben is általános (pl. DN Kr. V $m\bar{e}n em$ 'mentem'). A jelöletlen múlt idő egykor az osztjákban nagyobb területen el lehetett terjedve, valószínűleg az új igeidő-rendszer kialakulása — az l jeles jelen és az s jeles múlt idő — szorította ki az északi nyelvjárásokból. A w és j tövű osztják igék magánhangzós töve úgy jöhetett létre, miként a v -tlen forma a magyarban, avagy a γ , w nélküli alak a vogulban: a w -t, illetőleg a j -t múltidő-jelnek — esetleg még a felszólító mód, a múlt idejű melléknévi igenév, a határozói igenév részének — fogták fel és elvontak egy magánhangzós tövet, mely a jelen — és a déli nyelvjárások kivételével — az s jeles múlt idő tőalakjává vált. Pl.: Kaz. $j\bar{i}\lambda em$, DN $j\bar{e}t em$, V $j\bar{o}\lambda em$ 'jövök', Kaz. $j\bar{i}s em$, V $j\bar{o}s em$ 'jöttem'.

4. A fent tárgyalt magyar, vogul és osztják mássalhangzós és magánhangzós ige-tövek kialakulásának a kezdete minden bizonnyal az ugor korig

¹ Liimola szerint (közli E. Itkonen: FUF 30: 46) a $li\bar{y}$ 'dob' típusú igék tövégi γ , w eleme történetileg a jelen idő jele. Ez azonban egyáltalán nem valószínű. Ezek az igék ugyanis a rokon nyelvi megfelelőik tanúsága szerint eredetileg szóbelseji $*k$, $*\gamma$, $*w$ mássalhangzókat tartalmaztak, s a mai tövégi γ , w ezen mássalhangzók vogul folytatóinak tekintendők.

² Honti (Geschichte des obugrischen Vokalismus der ersten Silbe. Budapest 1982. 47–49) szerint a γ jelenidő-jel a $t\bar{e}j$ típusú igékből vonódott el és hatolt be a jelen idő paradigmarendszerébe. Ez a magyarázat azonban aligha fogadható el: 1. a kevés számú γ tövű ige aligha lett volna alkalmas egy valamennyi igére kiterjedő jelen idejű ragozási rendszer kifejlesztésére; 2. a vog. $\gamma \sim e \sim i$ ($< PFU *k$) jelenidő-jel megfelelői — igaz, sehol másutt teljes rendszert nem képezve — számos finnugor nyelvből kimutathatók (Setälä: JSFOu. 2: 28–77; Collinder, CompGr. 303 kk.: Hajdú, BUNyt.² 73).

nyúlik vissza, jóllehet az egyes nyelvekben mutatkozó divergens eredmények arra utalhatnak, hogy a végső kifejelet már ezen nyelvek külön életébe tartozik.

Az ige időértékének igeminőséggel (akcióval) való kifejezése feltehetőleg a PU alapnyelv korai korszakára volt jellemző. Ez a kezdetleges időjelölési mód azonban nem tűnt el nyomtalanul, hanem — átalakulva, az újabb időrendszerekbe beépülve — egyes nyelvekben mind a mai napig fennmaradt. Mindazonáltal a jelen — nem jelen megkülönböztetésére már a PU alapnyelvben létrejött az *s múltidő-jel, mely az uráli nyelvek keleti csoportjaiban — a magyar kivételével az ugor nyelvekben és a szamojédiban — vált általánossá. Ez a múltidő-jel a nyugati finnugor nyelvekben — a finn-volgai nyelvekben — csak szórványosan, egyes igei alakokban van meg. A másik múltidő-jel (*i < *j) PFU kori. Ez a magyarban és a finn-permi ágban vált általánossá. Ebben az új időjelölési rendszerben a jelen jelöletlen, a múlt jelölt. Az *s és *i < *j múltidő-jellel kapcsolatos kérdések tárgyalásába azonban — minthogy ez nem tartozik szorosan dolgozatunk célkitűzéséhez — nem bocsátkozunk.³

RÉDEI KÁROLY

Die Spuren der neutralen Zeit (des Aorists) in einigen uralischen Sprachen

VON KÁROLY RÉDEI

In der frühen Periode der PU — Grundsprache war das verbale Tempussystem noch nicht vorhanden, sondern die Verbformen bezeichneten ursprünglich nur die Aktion der Handlung bzw. des Geschehens. In der Grundsprache konnten also Verben von durativ-kontinuativer bzw. momentaner Aktion einander gegenüberstehen. Dieser uralte Zustand ist in den samojedischen Sprachen am klarsten erhalten geblieben. Z. B. : jur. *madā-n* 'du schnittest' (ohne Tempuszeichen bzw. Bildungssuffix) ~ *madā-seti* 'er/sie schnitzelt (beständig)' (mit durativ-kontinativem Bildungssuffix).

³ Jelen dolgozatom már készen volt, amikor megjelent E. Abaffy „A *teszen* : *tōn* típusú igék az ősmagyar kor szinkrón rendszerében” című cikke (MNY. 78 : 416–425). Eredményeink a *tész* : *tōn* típusú igék morfológiai értelmezésében teljesen megegyeznek, E. Abaffy azonban ezen ige típus történeti hátterét másképp magyarázza. Fentebb láttuk, hogy ez az ige típus nem áll elszigetelten a magyarban, hanem hasonló megoldás a jelen-múlt szembeállítás kifejezésére számos rokon nyelvből kimutatható. Ezért kézenfekvőbb az a nyelvtörténeti háttér, miszerint a *tész* : *tōn* ige típus egy ilyen ősi időrendszer maradványa. — Az uráli nyelvekben — mint ismeretes — két ősi múltidő-jel tehető fel: PU *s és PFU *i (< *j). Közülük a magyarban csak az *i (< *j) folytatója van meg: -*á/-é* > -*a/-e*. Így tudja és tanítja már nagyon régóta minden finnugor nyelvész. Ezért érthetetlen számomra, de gondolom, más finnugristák számára is az a magyar nyelvészetben még ma is felbukkanó, sőt néhány kézikönyvben tovább élő elavult nézet, miszerint az elbeszélő múlt -*á/-é* (> -*a/-e*) időjele nem csupán az *i (< *j) időjel, hanem a *γ (< *k, *η) folyama to s melléknévi igenév folytatója is volna (Berrár, TörtMondt. 24; E. Abaffy: MNY. 78: 418, 421; némi fenntartással Benkő, Az Árpád-kor magyar nyelvű szövegemlékei. Budapest 1980. 215–216). Folyamatos melléknévi igenévből (*k, *p) valóban keletkezett egyes finnugor nyelvekben időjel, de csak a jelen idő jele, és sohasem múltidő-jel. Eppen ezért a múlt idejű *látók*, *kérők* alakok *ó/ö* elemében sem kereshetjük a PU, illetőleg PFU *k, *p, *η igenévképző folytatóját, mivel ezek egyetlen rokon nyelvben sem váltak, mint ahogy nem is válhattak a múlt idő jelévé. A *látók*, *kérők* formák alakulásmódjáról l. Rédei: MNY. 58.: 429–430, ALH 16 : 123–125. — Megjegyzem még, hogy E. Abaffy, a magyar felszólító módjelről írott cikkemről (NytudÉrt. 104 : 649–653, FUF 44 : 1–10) e módjellel kapcsolatos fejtegetéseiben egyáltalán nem tesz említést.

Dieses uralte System der Tempusbezeichnung ist auch im Ungarischen nachweisbar, und zwar in den Paradigmenreihen der Verbalstämme mit *sz-* und *v-* Varianten (*tész, észik* usw.). Das Element *sz* dieser Verben ist historisch gesehen ein solches Präsenszeichen, welches ursprünglich ein Frequentativsuffix war. Das Präteritum dieser Verben lautete in der alten Sprache folgenderweise: *tők* (< *tëük), *ték* (< *tëik) 'ich tat, ich machte', *iyum 'ich trank' usw. Der Halbvokal *u/*ü* ist kein Tempuszeichen, sondern der durch Spirantisierung und danach Vokalisierung entstandene lautgesetzliche Fortsetzer der ursprünglichen intervokalischen Konsonanten *k, *γ, *w. Dieses Konjugationssystem konnte sich nur dadurch erhalten, daß man dem Element *u/ü* später den Zeitwert der Vergangenheit beigemessen hat. Auf diese Weise ist es möglich geworden, daß durch die Abtrennung des *u/ü* (> *v*) Stämme ohne *v* (*të-, ë-*) rückgebildet wurden, die dann zur Basis des Präsens (*tészék, észém*) und des Perfekts (*téttem, éttem*) wurden.

Für die Adaptierung des stammauslautenden Konsonanten als Tempuszeichen kann man überzeugende Parallelen aus dem Wogulischen und Ostjakischen anführen.

Das Element *γ, w* der wogulischen Verben vom Typ *tëγ* 'er/sie ißt', *juw* 'er/sie kommt' wurde mit dem in anderen Formen (z. B. *totëyam* 'ich bringe') vorkommenden Präsenszeichen *γ* identifiziert. Durch die Rückbildung des *γ* als Präsenszeichen entstanden die Stämme *të-, jï-* usw., die heute als Basen des Präteritums dienen: *tës* 'er/sie aß', *jis* 'er/sie kam'.

Die ostjakischen *w-* und *j-* stämmigen Verben verhalten sich auf ähnliche Weise wie die oben behandelten ungarischen und wogulischen Verbtypen (*æ-* ~ *æw-* 'essen', *jï-* ~ *jïw-* 'kommen'). Im Präsens und Präteritum ist der vokalische Stamm vorhanden: Kaz. *jïæm* 'ich komme', *jïæm* 'ich kam'. In allen Dialekten kommt die Stammform auf *w* bzw. *j* im Imperativ, im Perfektpartizip und im Verbaladverb vor. Im Süd- und Ostostjakischen braucht man den *w-* bzw. *j-* Stamm auch im Präteritum mit *θ*-Morphem: V *jöyam*, DN *jëwäm* 'ich kam'. Dieses Präteritum mit *θ*-Morphem wird in den südlichen und östlichen Dialekten auch in den anderen Verben allgemein verwendet (z. B. *mënäm* 'ich ging'). Die vokalisch auslautende Variante dieser Verben ist auf folgende Weise zustande gekommen: man hat das ostjakische *w* bzw. *j* als Präteritumzeichen aufgefaßt und einen vokalisch auslautenden Stamm rückgebildet, der zur Basis des Präsens — mit Ausnahme der südlichen Mundarten — zur Basis des Präteritums wurde.